

Communitas et Ecclesia.

A lokalitás fogalmának változásai a magyar reformátusok között.

A református egyház gyülekezeteiben él, és a gyülekezetekből, azokra alapozva építi fel struktúráját. Így a reformátusok esetében nem egy egyháznak vannak gyülekezetei, vagyis helyi közösségei, hanem a gyülekezeteknek van egyháza, vagyis egy – leginkább az emberi test metaforája mentén elgondolt - metastruktúrája. Ez a protestáns egyházak szerveződésének alapelve a reformáció időszakától kezdve. A reformátusság így első sorban helyi identitássá vált, annyira, hogy az egyház szervezeti alapegységének megnevezésére szolgáló „egyházközség” és a szakrális közösségre utaló „gyülekezet” fogalmak egyaránt a „helybéli közösség” értelmét felvéve szinonimává lettek. Ez a kapcsolat azonban a 19-20. század fordulóján meglazult, s mára – néhány területet nem számítva – gyakorlatilag elveszítette jelentőségét. Számos olyan közösség van ugyanis az egyházban, amelyik nem rendelkezik territoriális bázissal, ugyanakkor kétségtelenül „gyülekezetként” funkcionál. A református nyelvhasználat egészen az utóbbi időkig nem reflektált erre a folyamatra. Újabban azonban kezd elválni egymástól az egyházközség és a gyülekezet, s egyre többször kerül harmadikként melléjük a „közösség” fogalma. Tanulmányomban ezt a folyamatot szeretném röviden bemutatni, amellezt érvelve, hogy a szóhasználat változása mögött a református közösségkép átalakulásának programja áll. Az átalakulást a lokális emlékezetet hordozó tárgyakkal kapcsolatos stratégiák és rítusok elemzésén keresztül kívánom bemutatni.

1.

A reformációval a közösségek életében bekövetkező egyik legnagyobb változást Péter Katalin úgy foglalja össze, hogy a templom „a pap templomából az gyülekezet templomává válik”.¹A változás mögött a reformátori teológiának az a meggyőződése áll, mely szerint az igaz egyház ismertetőjegye az Ige hirdetése és a sákramentumok kiszolgáltatása, valamint az egyházfegyelem és az ún. „szeretetszolgálat” gyakorlása. Az első kettőt Kálvin² határozta meg, az utóbbi kettőt a helvét hitvallást követő egyházak tették hozzá.³ Mind a négy jegy a hierarchiát középpontba állító római katolikus szemlélettel szemben a helyi közösségekre helyezi a hangsúlyt, s azt állítja, hogy az egyház nem Rómában van, hanem itt történik közöttetek. Ez a „lokalitás-elv” az egyes közösségek önállóságát történelmi és politikai sajá-

---

¹ Péter 2004: 78.

² Kálvin 1910: 306-308.

³ A Második Helvét Hitvallás (1562) 17. fejezetében ír az egyház ismertetőjegyeiről. Lásd Victor 1954: 156-162.

tosságaiból következően erőteljesebben hangsúlyozó svájci reformáció egyházaiban vált meghatározóvá. Miután az „új hit” terjedésének folyamatában Magyarországon igen korán a svájci irány lett domináns, a lokalitás a magyar református egyházszervezet felépítésének is jellemző szervezőelvé lett.

A teológiai alapvetésen túl a lokalitás elvének erősödéséhez vezettek a reformáció időszakának történelmi körülményei is. Egyfelől az „új hit” terjedésének időszakában Magyarország három részre szakadt. A királyi és hódoltsági területek illetve az Erdélyi Fejedelemség jelentős mértékben eltérő körzegei voltak a reformáció meggyökeresedésének, hiszen míg a habsburg területeken üldözték a protestánsokat, addig a Fejedelemségben voltak időszakok, melyekben gyakorlatilag államvallássá vált a kálvini irány. Másfelől a török kiűzését követő majd száz esztendőben a Habsburg uralkodók intézményesített „ellen-reformációt” folytattak. E tevékenységüknek kiemelkedően fontos eszköze volt az, hogy a protestáns közösségeket megfosztották lelki és szellemi vezetőiktől, prédikátoraiktól és tanítóiktól. E történelmi körülmények sok helyütt a protestáns közösségek asszimilációjához vezettek, máshol ugyanakkor éppen azt eredményezték, hogy a magukra maradt közösségek maguk vették kézbe hitéletük szervezését. E folyamatok során az eltérő körülmények között élő református közösségekben a vallásosság megélésének számos helyi változata alakul ki, az egyházban pedig sem lehetőség sem akarat nem volt arra, hogy a hitélet részleteit tökéletesen összehangolják. Az egyik legkorábbi, 1545-ös erdődi zsinat – melyen a Luthert illetve Kálvint és a svájci irányt követő protestáns ágazatok még együtt vettek részt – végzése között a 10. cikkely például kijelenti, hogy *„Noha pedig az egyházi (dicsőénekekben) himnuszokban és beszédekben⁶ nem mindenütt ugyanazon rendet tartjuk, mindazáltal a tudományban⁷, felmentésben⁸ és a sakramentumok kiszolgáltatásában egy és ugyanazon szertartást követünk, s még az ünnepek megülésében is e tartományban nem sokat különbözünk.”*⁹Vagyis a lényeges, hitelvi kérdésekre és az ebből következő gyakorlatra (szertartás) nézve egységesnek gondolják magukat, ugyanakkor az egyházi élet számos kérdését, a szokásokat (rend) teológiai értelemben lényegtelennek – „adiaphoron” – tartották. (Ezekkel a kérdésekkel csak később, már a katolikus restauráció idején, a felekezeti határok egyértelmű kijelölésének összefüggésében foglalkoznak majd.) Ezek a kérdések azonban, hosszú távon a hívek számára fontosabbnak bizonyultak, mint a teológiai okfejtések, hiszen számukra ezek voltak a vallás elsődleges médiumai: azok a formák, melyekben a transzcendens számukra megjelent: énekek, imádságok, tárgyak, épületek s ezek használatának speciális módjai. Ezeket a formákat, és a transzcendens felismerését lehetővé tevő tudást, felkészültséget pedig a helyi

---

⁶ A szöveg itt valószínűleg nem a prédikációra, hanem azokra a „verba solemnia”-kra, ünnepélyes kifejezésekre utal, melyek a liturgia történetét összefoglalják.

⁷ Az írásmagyarázat alapelveiben, dogmatikában.

⁸ A bűnbocsánatra vonatkozó elvekben és az egyházfegyelem gyakorlatában.

⁹ Kiss 1881: 13.

hagyomány rögzítette és közvetítette, az pedig beépült a közösség szakrálissal kapcsolatos koncepciójába.¹⁰

A lokalitás-elv az egyházi élet más dimenzióiban is érvényesült. A reformáció idején a gyülekezet fogalma két lényegi elemből tevődött össze: az egyik a polgári közösség, a *communitas*, melyet – a felekezeti megosztottságot figyelembe véve többé vagy kevésbé – lefedve jött létre az *ecclesia*. A helvét reformáció az *ecclesia*, vagyis az egyes egyházközségek egy hierarchikus renddel szembeni önállóságát, ugyanakkor az adott *communitas*sal – értve ez alatt most egyszerűen az adott helyen élő emberek szervezett közösségét – való szoros összefüggését hangsúlyozza. A tarcali (1562) és tordai (1563) zsinatok közösen kiadott vallástételének „az Ecclesiai és Polgari-társaságbéli hatalom szerént való igazgatásnak különbözőségről” szóló 22. cikkelye szerint a például a magisztrátus „az Ecclesiának tagjai között egy és az ő nemében, legkivált-képpen való, és a többinek minden ki-fogás kívül eleiben tétettet tag. (...) Ennek azért tisztí ez, hogy a Közönséges békeséget és tsendességet meg tartsa. A penig holot eléggé helyessen nem lehet, ha az Istennek igaz tiszteleti erejében nem lészen, ugy mint a mellyből minden igaz bódogság származik. Következik hogy a keresztyén Magistrátusok között semminek elébb-valónak lenni nem kell mint hogy ő néki legyen az Istennek beszéde szerént rendeltet Istennek Ecclesiája, kinek hatalmát minden ő meg-utállói és meg-általkodot háborgatói ellen meg-óltalmazzuk, Dávid, Salamon, Ezechiás, Jóseás és minden keresztyén királyok és Fejedelmek példáját követvén. (...) De az olly dologban-is kik tulajdon képpen az életet nézik a Magistrátusnak kell gondot viselni, akár a magános kérdésben vót dolgokról legyen a dolog: akar a' közönséges rendről, akar a közönséges boszszuság-tételnek meg-tiltásáról, hogy igaz és az Isten beszédéhez, mint valami közönséges regulához, az időknék és helyeknek különböző környül álló dolgaihoz képest mennél helyessebben alkalmaztatot törvények szerzettessenek és ez törvényekből igaz itéletek tétessenek Azoknak hatalmok állattassék. (...) Végezetre az Istennek nagy félelmével légyen mindenekre a gondviselés, mellyek az Isten ditsőségével öszve foglaltatot közönséges békeségre tartoznak És ez dologra való gondviselésnek okáért azok a vámok, adó fizetésekis legyenek, kik a közönséges terheknek elviselésére elégségesek. (...)”¹⁸

A *communitas* és *ecclesia*, illetve ezeknek az egyházszervezettel való kapcsolatát az appadurai-i lokalitás-elmélet mentén is értelmezhetjük. Appadurai számára „a lokalitás mindenekelőtt kapcsolatokat és kontextusokat, és nem fokozatokat vagy térbeliséget jelent (...) melyet a társadalmi közvetlenség érzete, az interaktivitás technológiái, és a viszonylagossá vált kontextusok közötti kapcsolatsor hoz létre.”¹⁹ Az interaktivitás technikái segítségével aktualizálják, érvényesítik és adják tovább a lokális szubjektumok – a rokonság, a szomszédok, a barátok és az ellenségek meghatározott közösségéhez

---

¹⁰ Korpics – P. Szilczl 2007.

¹⁸ Kiss 1881: 408.

¹⁹ Appadurai 2001: 3.

tartozó, vagyis a lokalitás mint interakció folyamataiban résztvevő szereplők – a hagyományt, s ezekben a folyamatokban reprodukálják magát a lokalitást. Ebben a folyamatban kiemelkedő szerepet töltenek be az identitás szimbólumai, azon helyek és tárgyak, melyeket a lokalitás már „magáévá tett”, amelyekben végső soron „elnyeri anyagi mivoltát”,²⁰ s amelyeket más elméleti keretek között az emlékezet helyeinek nevezünk.²¹ Appadurai a lokalitás mellé helyezi a szomszédság fogalmát, amivel azokra a ténylegesen létező társadalmi formákra utal, „amelyekben a lokalitás mint dimenzió vagy érték, változatos módon nyilvánul meg. A szomszédságok ebben az értelemben olyan megragadható közösségek, amelyeket realitásuk – legyen az térbeli vagy virtuális – és a társadalmi reprodukcióra való képességük jellemez.”²² A szomszédság és a lokalitás közötti kapcsolatot a helyi tudás jelenti, ami annak ismerete, hogy „miként kell megbízható lokális szubjektumokat, valamint olyan lokális szomszédságokat létrehozni, amelyekben ezek a szubjektumok felismerhetők és szervezhetők lesznek. Ebben az értelemben helyi tudásnak nem azt tekintjük, ami alapvetően ellentétben áll egyéb tudásokkal – és (nem lokális nézőpontból) a megfigyelő kevésbé lokalizálnak tart –, hanem amit a helyi teleológia és éthosz annak tekint.”²³ A szomszédság Appadurai értelmezésében alapvetően kontextusként funkcionál a lokalitás számára, ám ahhoz, hogy meghatározható legyen, maga is kontextusokat igényel – sőt, a lokális szubjektumokon keresztül teremt. A lokális szubjektumok ugyanis miközben „a termelés, a reprezentáció és a reprodukció társadalmi tevékenységeivel foglalatossá válnak (például a kultúra munkájában), általában akaratlanul is olyan kontextusok létrehozásához járulnak hozzá, amelyek túlléphetik a szomszédság létező, anyagi és konceptuális határait.”²⁴ A szomszédságok mindig valamivel szemben jelölődnek ki – mint az irtás az erdővel szemben – s értelmezésükhöz szükség van erre a szemben álló másik entitásra is. Az ilyen kontextusokat nevezi Appadurai etnotájoknak.

A történelmi körülmények és az egyház berendezkedése is arra kondicionálta tehát az eklézsiákat, hogy úgy tekintsenek magukra, mint lokalitásokra, ugyanakkor az egyházszerkezet a maga formálódó, változó, s az aktuális politikai viszonyok között olykor meglehetősen távoli felépítménye számukra első sorban etnotájként funkcionált. Ebben a helyzetben gyökerezik a „gyülekezeteiben élő egyház” gondolata. Ebből a nézőpontból pedig érthetővé, sőt – a személyes indulatok és érdekek dimenzióján túl – logikus fejleményekké válnak azok a konfliktusok, melyek az eklézsiák és a mindenkori lelképásztorok – mint a magasabb szintű szervező elv reprezentánsai – között kirombantak. Ilyen a papmarasztás²⁵

---

²⁰ Appadurai 2001: 5.

²¹ Lásd Nora 2003.

²² Appadurai 2001: 3-4.

²³ Appadurai 2001: 6.

²⁴ Appadurai 2001: 11.

²⁵ Az egyházközösség évente dönthetett arról, hogy tovább alkalmazza-e a lelkészt. Ez az intézmény meggátolta ugyan, hogy egy, a közösséggel rossz viszonyba került lelkész hosszú ideig rátelepedjen az illető közösségre, ugyanakkor ki is szolgáltatta a lelkészt a közösség kényének-kedvének. A szokás elnevezésével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy bár közösség lelki vezetőit, a képzett és erre felhatalmazott írásmagyarázókat a pro-

hosszú ideig életben volt szokása, vagy a templomi ülőhelyek birtoklási rendje körül kialakult szokások illetve konfliktusok komplex jelenségghalmaz. A templomi ülésrend – és olykor a temetőhasználat – összefüggése az egyházközség tagjainak társadalmi és gazdasági státusával a néprajztudomány utóbbi évtizedekben egyre többet kutatott témái közé tartozik.²⁶ A kutatók általában a közösségi rend legszilárdabb kifejezési formájaként interpretálják a székjogot és a hozzá kapcsolódó szokásokat, jelenségeket. Ezt a koncepciót támasztják alá azok a történetek, melyek a székek vagy a hozzájuk fűződő jogok változásaival kapcsolatosak. A forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy ezeket az ügyeket az eklézsia maga rendezte, azokba a lelkipásztornak semmilyen beleszólása nem volt. Ha mégis megpróbált beavatkozni, annak súlyos következményei lehettek. Nem egy prédikátor volt kénytelen ideje korán elhagyni szolgálati helyét, mert beavatkozása miatt az egyházközséggel megromlott a kapcsolata. Volt rá példa, hogy a beavatkozó prédikátort az eklézsia tagjai a püspöknél panaszolták be, akit ezzel meglehetősen nehéz helyzetbe hoztak. Az egyház hivatalosan ugyanis nem támogatta a templomi helyek hierarchikus felosztását, mert az ellenkezik az evangélium eszméivel.²⁷ A beavatkozás ugyanakkor az egyházközség ékes és szép rendjét bonthatta meg, ráadásul a székjogokhoz kapcsolódó anyagi kötelezettségek – például a templom felújításának költségeiben a szék státusával arányos részvétel – fontos bevételekhez juttathatta az egyházközséget, s ez az épületek fenntartásának magas költségeire való tekintettel lényeges szempont volt e konfliktusok kezelésében. Így a püspök legtöbbször az ékes és szép rend megbontása – s így a lelkész – ellen foglalt állást. Az ilyen példák ellenére azonban az a jellemző, hogy a konfliktusokat helyben rendezték: általában a helyi hagyományokra hivatkozó meggyőző szavakkal, de előfordult, hogy bántalmazták, sőt arra is van adat, hogy agyonverték a lelkipásztort.

Az ecclesia és communitas református nézőpontból, ideális esetben tehát szimbiotikus egységet alkot. Ennek jellegzetes példáját találjuk a 17. század végi Erdélyben, ahol „az egyházközség és a faluközösség fogalma nem vált el élesen. A kis részegységekből szerveződő hagyományos rendi világban az egyházközség és a nagyobb communitas, a faluközösség egymással összefonódva, egymáshoz szervesen illeszkedve, azonos normarendszer szerint élték életüket. A communitason belül [az egyházfinak] a bíróhoz hasonló helyzetét mutatja, hogy hatáskörét is ehhez a tisztséghez igazították 'az egyházfinak annyi ereje legyen az engedetlenek meg büntetésében mennyi a Bírónak vagyon.'”²⁸

2.

---

testánsok teológiai okokból hivatalosan nem papnak, hanem lelki tanítóknak, prédikátoroknak, lelkipásztornak vagy a 19. századtól lelkészeknek nevezik, a nem hivatalos szóhasználatban ennek ellenére sokszor találkozunk a református pap megnevezéssel is.

²⁶ Lásd például Csiszár 1985, Faggyas 1990 és 1991, S. Laczkovits, 1997.

²⁷ Jak 2, 1-9. A 3-4. vers: „És rátekinttek arra, a kin a fényes ruha van, és azt mondjátok néki: Te ülj ide szépen; és a szegénynek ezt mondjátok: Te állj ott, vagy ülj ide az én zsámolyom mellé: Nem mondatok-é ellent magatoknak, és nem lettetek-é gonosz gondolkozású birákká?”

²⁸ Kiss 2011: 50.

A *communitas* és *ecclesia* kapcsolatának sajátos dokumentumai a kálvinista egyházközségek klenódiuai.³⁰ Olyan tárgyak ezek, melyekben értelmezésem szerint – ismét Appadurait idézve – a lokalitás végső soron a „elnyeri anyagi mivoltát”.³¹ A reformáció egyik fontos következménye volt az „újhitű” közösségek által szakrális funkcióban használható tárgyak fajtáinak és számának radikális csökkentése. A Bibliát nem számítva lényegében két ilyen tárgytípus maradt, a két sákramentum – a keresztség és az úrvacsora – kiszolgáltatásához használatos kancsók, korsók, poharak és tálak. Ezek mellett beszélhetünk még az ún. paramentumokról, vagyis a templom bútorzatának borítására a hívek által felajánlott textíliákról. E tárgyak kisebb részt kegyúri, nagyjából a különböző társadalmi státusú hívektől származó adományként kerültek az eklézsiák birtokába, illetve az is előfordult, hogy a közösség saját erejéből, közadakozásból szerezte be azokat. A katolikus gyakorlattól eltérően a református egyház klenódiuai bármilyen anyagból – fából, cserépből, üvegből, ónból, rézből és természetesen ezüstről, aranyból vagy a különlegességnek számító kókuszdióhéjból – készülhettek. Anyaguk azonban sokszor tükrözte a közösség tárgyi kultúráját: fazekas központokban vagy azok környékén például sokszor cserépből készült klenódiuumokat adományoztak az eklézsiának, melyek számos esetben céhremek vagy azokkal megegyező színvonalú termékek voltak.³² Az esetek jelentős részében a tárgyakon rögzítették az adományozó nevét vagy monogramját, közösségi státusát, az adományozás apropóját, időpontját és esetleg relatív idejét (pl. X.Y prédikátorsága vagy kurátorsága idején), valamint a legtöbb esetben egy olyan bibliai idézetet, mely az adományozó személyes hitvallását foglalta össze. Sok esetben találkozunk azzal, hogy egy-egy kelyhet egy család több nemzedéke gondoz. Az első nemzedék elkészíteti ezüstről, majd a következő bearanyoztatja, vagy más ezüst tárgyakat hozzátéve, megnagyobbítva újraönteti. E tárgyak sajátos életet éltek. Ha fémből voltak és például tűzvészben megrongálódtak, sokszor úgy öntik újra „őket”, hogy új feliratukban a tűzvész és az „Isten kegyelméből való” újraöntés tényét is közlik, vagyis a tárgy immár a közösség Gondviselőbe vetett hitét is szimbolizálja. Gazdagabb eklézsiák sokszor adományoznak klenódiuumokat szegényebbeknek, s az adományozás tényét nem csupán a leltárkönyvekben, de magán a tárgyon is rögzítik. Hasonló a textílek sorsa is. A terítőket legtöbbször a gyülekezet asszonyai – esetleg a kegyúr felesége, vagy a protestáns fejedelemasszony – hímezi, s igen sokszor szintén rajta van a név, az alkalom és a hitvallást jelentő bibliai textus. A terítőket –

---

³⁰A klenódiuum szó eredetileg drágaságot, kincset, illetve ereklyét vagy ereklyetartót jelent. Református használata nem teljesen következetes. Legszűkebb értelemben kizárólag az úrvacsora kiszolgáltatására használatos edényeket értik rajta, ezek ugyanis közvetlenül érintkeznek a Krisztus testét és vérének jelenvalóvá tévő „szent jegyekkel”. Ez azonban a tárgyak minőségén lényegében semmit sem változtat. A szó tágabb értelemben jelöli mindkét sákramentum tárgyait, sőt előfordul, hogy minden templomi célra felajánlott tárgy megjelölésére használják. A klenódiuumok mellett a református liturgia is ismeri a paramentum fogalmát, bár ennek használata nem terjedt el. A paramentum (kegyszer) katolikus kontextusban a liturgiai ruhaneműket, az evangélikus szóhasználatban az oltár letakarására használt terítőt jelenti, míg a református terminológiájában szűken értelmezve csak az úrasztalára szolgáló, tágabban minden templomi terítőt és textíliát jelöl.

³¹ Appadurai 2001: 5.

³² P. Szalay 1983.

csakúgy, mint a klenódiumokat – valamelyik ünnep alkalmával nyilvános bemutatást követően veszik használatba. Végül, ha az úgynevezett „skófiomos”, vagyis ezüst vagy aranyzással szőtt terítők elrongyolódnak, a textilt elégetve a nemesfémeket kinyerik belőle, eladják, s az árát „az eklézsia hasznára” fordítják, megjegyezve, hogy mely – s ha ismert, kitől származó – terítőkről van szó.

A klenódiumok és paramentumok tehát többszörös identitásszimbólumok. Egyfelől egyéni szinten az adományozó társadalmi és anyagi státusát reprezentálják, ugyanakkor „prédikáló tárgyak”³³ is, azaz adományozójuk kegyességének (vallásos életfolytatásának) felmutatására is alkalmasak. Másfelől közösségi szinten a közösség emlékezetét hordozzák, ugyanakkor – ennek sajátosan ellent is mondva – számos esetben a teauráció kiemelt eszközeiként is funkcionálnak. Azt tapasztalhatjuk ugyanis, hogy – főképp a 18. században a gazdagabb településeken – az is előfordul, hogy a felesleges, régi vagy sérült nemesfém klenódiumokat eladják, s a pénzt az eklézsia szükségére, pl. iskolaépítésre vagy az épületek felújítására fordítják. Jellemző módon azonban értékük nem anyagukban van, hanem abban hogy a lokális emlékezetet hordozzák.

3.

Az ecclesia és communitas eddigiekben bemutatott szoros összetartozása azonban a 19. századmásodik felében végérvényesen bomlásnak indult. A folyamat lassan és egyenetlenül ment – illetve megy – végbe, mára azonban egyértelmű és visszavonhatatlan változásokat eredményezett. Ebben az általános tendenciaként megfogalmazható vallástalanodás, pontosabban a valláshoz való viszony alapvető változása mellett még két olyan fontos tényezőt kell kiemelnünk, melyek a helyi közösségek határainak erodálódását, és a szomszédságok transzlokális átszerveződését eredményezik.

- a) Az első az ország középső területe, első sorban a Főváros és az egyre növekvő agglomeráció felé irányuló migráció, melynek következtében ezeken a területeken nagyon vegyes társadalmi és kulturális hátterű eklézsiák jöttek létre, és szintén a migrációnak köszönhetően tagságuk is viszonylag sűrűn változhatott. A migráció sokszor a lokális társadalmak perifériáján élő, a helyi hagyományokhoz is lazábban kötődő személyeket érintette, így nem meglepő, hogy az újonnan létrejövő nagyvárosi eklézsiák jelentősen különböznek az ország más területein élő közösségektől, s közösségként is „dinamikusabban” viszonyulnak a felekezeti hagyományokhoz.³⁴ Jellemző adat a Budapesti – az első és hosszú időn át az egyetlen valódi nagyvárosi - reformátusság számának és arányának alakulása (lásd 1. sz. táblázat). Kósa László hívja fel arra a figyelmet, hogy a Budapestre áramló embertömeg a vidéki egyházközségekből hiányzott,³⁵ s ez a hiány nem csupán az adott

---

³³Szacsvay 2006.

³⁴ Kósa 2006: 14-16.

³⁵ Kósa u.o.

közösség létszámában, hanem társadalmi összetételében, korszerkezetében is megmutatkozhatott. Hozzá kell tennünk, hogy ez az adatsor csak a Budapestre kerülő s magukat az adott népszámláláson reformátusnak valló emberekről ad számot, ám nem tudjuk, hogy mennyien váltottak a lakóhellyel és az életmóddal együtt vallást, illetve hogy azok közül, akik reformátusnak vallották magukat, ténylegesen hányan tagolódtak be egy-egy közösség életébe.

A budapesti reformátusság számának és a város lakosságához mért arányának növekedése:		
1813	595 fő	0,8%
1857	3880 fő	2,3%
1868	13000 fő	4,8%
1900	63000 fő	8,9%
1910	82000 fő	9,9%
1920	98000 fő	10,6%
1941	158324 fő	13,6%
1949	160000 fő	15,1%

1. táblázat³⁶

- b) Másodikként az egyházon belül jelentkező egységtörekvéseket említhetjük, melyek a politikai érdekérvényesítésen túl arra irányulnak, hogy az egységes nemzet koncepciójában megfogalmazódó transzlokális szomszédság-konstrukcióval párhuzamosan létrehozzák az ehhez illeszkedő lokalitást. Az egységtörekvések a reformátusok közt általában inkább valamilyen külső kényszer, s kevésbé a belső szükségszerűség felismerésének hatására fogalmazódtak meg, a tényleges egység megvalósulására pedig egy hosszú folyamat eredményeként a 19. század végén került sor. Szervezetileg egységes Református Egyházzal először a hosszas előkészítés után megtartott 1881-es debreceni zsinat nyomán beszélhetünk. Ez a zsinat teremti meg és szabályozza a magyar reformátusok szervezeti egységét és a korábbi egyházkerületi gyakorlatok harmonizációjával rögzíti a zsinat-presbiteri elvű egyházkormányzás elvét.³⁷A valódi, működő egység azonban csupán a zsinat határozatainak megvalósítása körül felbukkanó számos probléma megoldását követően, a 20. század első éveire alakult ki, és alig húsz esztendeig tartott. Trianon után, úgy az Anyaországban, mint az elszakított területeken az új hatalmak által egymástól elzárva lényegében önálló egyházak szerveződtek, s megszűnt a magyar reformátusságot átfogó, az egyháztesteket összekapcsoló, kommunikatív közösségben tartó hálózat.

³⁶ Kósa 2006 alapján.

³⁷ Lásd Baráth 2009.

4.

Ebben az összefüggésben a klenódiumok is egészen új szerepben tűnnek fel, s a felekezeti közösség – határokon átívelő – egységének reprezentációját szoiigálják. 1934-ben a Református Ünnepi Hét eseményei közt egy – lényegében három részből álló – nagyszabású kiállítással is találkozhatunk. A Magyar Nemzeti Múzeumban a Református Történeti Kiállítást rendezték meg, melyen a közgyűjtemények református vonatkozású anyagából válogattak. Ebben az anyagban számos, akkor már ismert tárgyat láthattak a látogatók, melyek részben az elszakított területekről kerültek korábban a gyűjteményekbe. Az Iparművészeti Múzeumban Országos Református Egyházművészeti Kiállításra került sor, melyen a hitélettel, az iskolákkal és az egyházi intézményekkel kapcsolatos tárgyakat mutattak be. E kiállítás legnagyobb újdonsága és revelatív ereje abban állt, hogy „élő” anyagot mutatott be, vagyis olyan tárgyakat állított ki, melyeket az egyházközségek folyamatosan használtak. Végül a harmadik egység a Budapesti Református Teológiai Akadémián a Ráday Könyvtár kincseit bemutató kiállítás volt.³⁸ A kor kiállítási gyakorlatából következően, és a megmaradt dokumentációs anyagból következtethetően a kiállított tárgyakhoz nagyon kevés magyarázatot fűztek, s így a tárgyak saját maguknak teremtettek értelmező közeget, melyet a kiállító múzeumi tér is megerősített: a szakrális tárgyak egyházművészetként, egy magas szintű tárgyalkotó kultúra reprezentánsaiként jelentek meg. A kiállított tárgyak továbbra is a közösséghez való kötődés, az elköteleződés és természetesen a reprezentáció kifejezői és eszközei, továbbra is az emlékezet helyeiként funkcionálnak, és az emlékezet középpontjában továbbra is az adományozás motívuma áll, azonban a dimenziók megváltoznak. A kötődés és az elköteleződés iránya ebben az új kontextusban ugyanis már nem az adott szomszédság, illetve lokalitás, hanem az új egységgé formálódó, önmagát kereső – ám ebben a konstrukcióban eleddig nem létezett – Református Egyház. A „kincsként” felhalmozott, és múzeumi környezetbe állítva, ennek a környezetnek a fogalmaira hivatkozva új értékkel telített tárgyak szerepe többek közt éppen az, hogy azon keresztül, hogy felmutatják, amit ez a közösség – immár függetlenül a ténylegesen cselekvő egyéntől – a Nemzetnek adott, megerősítik a közösséghez való tartozás és elköteleződés érzését, és hangsúlyozzák a reformátusság és a magyarság közti szoros összefüggést. A kiállítást tehát legalább annyira – vagy sokkal inkább – maga, mint a „világ” számára rendezte az egyház, ám abban, ahogy az egyház vezetői üzenetüket a saját közösségük felé megfogalmazták, fontos retorikus szerepet játszott a kiállítás helye, környezete, nyilvánossága.

5.

Az imént említett egységtörekvések sajátos hatást gyakoroltak a lokalitásokra. Az országos egyház, mint új – és a szervezeti élet egységes szabályozásából következően immár egyre inkább belátható –

---

³⁸ Kiss E. 2009: 368-369., Szantner, 2006.

etnotáj új kontextust teremtett azon különbségek egyre tudatosabb megfogalmazása számára, melyek az egyes egyházzrészek, illetve lokalitások különlegességét, sajátosságát hangsúlyozták. Éppen így a szervezet egységesítésével járó centralizációs törekvések is – melyek a két világháború között a történetileg és teológiailag megkerülhetetlen lokalitás és a gyakorlatilag elkerülhetetlen centralizáció között egyensúlyozó Ravasz László püspöki működésének végére teljesedtek ki³⁹ – a lokalitás elvének tudatos megfogalmazásait, és a mellette történő határozott állásfoglalásokat generálták.

Bár az ecclesia és communitas összetartozásában beállt változásokra éppen a budapesti reformátussággal kapcsolatosan már Ravasz László is reflektált,⁴⁵ mindez határozott tematikaként az ezredforduló idején jelent meg a felekezeti nyilvánosságban. A magát mindig is alapvetően rurális bázison – falvak, vagy legfeljebb kisvárosokként elgondolt szomszédságokból – felépülő közösségeként megfogalmazó Magyarországi Református Egyházzról a 2001-es magyarországi népszámlálás adatai alapján az derült ki, hogy bár egyházközségeinek majd hetven százaléka falvakban található, 1 622 796 tagja közül 982 609 városban él.⁴⁶ Erre való tekintettel missziói stratégiájában már azt olvashatjuk, hogy az egyház erőforrásait jelentős mértékben a városokba csoportosítja.⁴⁷ A városok többségében azonban a reformátusság kisebbségben van, s ez Tomka Miklós feltételezése szerint egy új, a „nyakas kálvinista” attitűddel szakító vallásosság kialakulásához vezethet, mely éppen kisebbségi helyzetéből következően másokkal szemben toleráns, kész a párbeszédre, saját hitbeli meggyőződését nem triumfalista módon képviseli,⁴⁸ s a tradíciók helyett az egyéni elköteleződés alapján szerveződik. Ezek a változások párhuzamosak a posztmodern vallásosság terjedésével, melyre jellemző a vallás intézményi kereteitől való eltávolodás, illetve a vallási tételek személyes értelmezése nyomán létrejövő személyes vallás-konstrukció csakúgy, mint a vallásban adott transzcendens-tapasztalat jelentőségének megnövekedése.⁴⁹

Ennek a problémának a másik oldalát a református egyház egyre határozottabb szórványosodása jelenti. Jóllehet nincsen az egész egyházban elfogadott szórvány-fogalom, és a helyzetről pontos adatokkal nem rendelkezünk, a probléma egyre határozottabban van jelen az egyházi közbeszédben. Bár a szakemberek és az egyház vezetői is körültekintő helyzetértékelést próbáltak adni,⁵⁰ a 2011. évi magyarországi népszámlálás eredményeinek értelmezésében az egyházon belül mégis a „megmértetés” és a „megfogyatkozás” voltak a diskurzus kulcsszavai.⁵¹ Az egyház hivatalos honlapján és hetilapjában „Meggzámáltattunk” címmel⁵² jelent meg összefoglaló a református közösséget érintő adatokról, mely

---

³⁹ Kiss 2006b

⁴⁵ A budapesti gyülekezet a magyar reformátusságra nézve szerinte „határozottan külön probléma, sőt külön típus” Ravasz 1923: 11–12.

⁴⁶ A 2001. évi magyarországi népszámlálás adatai.

⁴⁷ Nagy 2006: 126.

⁴⁸ Tomka 2000: 17-19.

⁴⁹ A kérdéshez lásd Horváth-Szabó 2002, Tomka 2006.

⁵⁰ pl. Kiss 2013.

⁵¹ pl. Feke 2013.

⁵² Csepregi 2013.

cím a téma összefüggésében bibliai utalásnak is tekinthető. A bibliai Dániel könyve 5. fejezete 27. versében, Belszár király lakomájának történetében a titokzatos kéz által a palota falára írt szavakat magyarázza úgy Dánile próféta, hogy „megmértél a mérlegen és híjjával találtattál”. A bibliás műveltségű kálvinisták számára – az eredeti kontextustól függetlenül – ezek a kötelesség teljesítésének, a felelősség vállalásának, s ezek hiánya esetén az isteni ítéletnek az alapigéi, s a következő hetekben az egyházi sajtó valóban ilyen összefüggésben keretezte újra a népszámlálás eredményeit. A népszámlálástól nem függetlenül, az egyház vezető testülete, a Zsinat által életre hívott ún. „Jövőkép bizottság” vezetőjének 2013 novemberében a Zsinat előtt tett jelentése szerint az egyházközségek nyolcvan százaléka képtelen az önfenntartásra.⁵³ Ugyane bizottság írásos helyzetértékelése szerint „számos gyülekezet elveszettnek és magára hagyottnak érzi magát, nincs a jövőre nézve látása és terve, csak a túlélésben reménykedik.”⁵⁴

Így azután az egyház képe a benne élők számára is erősen fragmentálttá, kiegyensúlyozatlanná válik. Ezt a „mi-képet” erősíti az egyház szervezetében végbe menő változás is. Egyre határozottabban növekszik ugyanis a területiális bázishoz lazán kapcsolódó, vagy attól teljesen független közösségek száma és szerepe, s megjelennek az egyházban a különböző mediatizált – pl. online – közösségek. A változások nyomán változni kezd az egyházi közbeszédben használt terminológia. A klasszikus megfogalmazás mellett, mely szerint az egyház gyülekezeteiben él, gyakorlatilag hivatalos koncepcióként megjelenik egy alternatív verzió, mely szerint az egyház közösségeiben él,⁵⁵ s e gondolat mentén egy új egyházmodell bontakozik ki. Ennek alapja már nem az egyház területiális, statikus-hierarchikus elven felépülő struktúrája, melybe az egyes individuumok betagozódnak. Ez a modell sokkal inkább egy hálózatra hasonlít, melynek elemei, az egymással való összetartozás érzése alapján közösségbe lépő református individuumok különböző, többé-kevésbé állandó, reális és virtuális létmódú csoportokat hoznak létre, melyeket a hálózat csomópontjaiként értelmezhetünk. A létrehozás itt nagyon hangsúlyos motívum, hiszen ennek köszönhetően a csomópontok inkább az appadurai-i lokalitás és nem valamilyen területiális elgondolás mentén szerveződnek, vagyis alapvetően egy kapcsolathálózat megjelenésének, reprezentációjának – s egyben kommunikációs színtereknek – tekinthetők. Ezek a csomópontok pedig részben átveszik a hagyományos gyülekezetek funkcióit, vagyis szakrális-kultuszi közösségek, az egymással és a transzcendenssel történő találkozás kitüntetett színterei. Ugyanakkor e közösségek – első sorban a misszió vagy szeretetszolgálat- területén egyházközségi funkciókat is átvesznek, és e funkciók mentén hálózatokká szerveződve felülírják a korábbi modell egyházmegyei és -kerületi struktúráját. Így azután ezek a hálózatok jelentik azon etnotájuk egyik részét, melyek összefüg-

---

⁵³ Csepregi & all. 2013.

⁵⁴ Egyházi Jövőkép Bizottság 2013: 5.

⁵⁵ A koncepció körül kirobbant vita egyik fontos szövege Köntös 2011.

gésében egy-egy csomópont magát elgondolja. Az individuumok e lokalitások között jelentős szabadsággal mozoghatnak, vagyis – politikai határoktól függetlenül – egyszerre több csomópontoz is tartozhatnak, ami azt is jelenti, hogy lokális szubjektumként meglehetősen összetett identitással bírnak. Ugyanakkor a hálózat-etnotáják legfontosabb kötelekeit éppen ezek az összetett identitással rendelkező individuumok jelentik, akiken keresztül a különböző etnotáják is összekapcsolódhatnak. Így a közösség mint hálózat több szinten és többszörös kötődésekkel jöhet létre, ami végső soron egy, a tradicionális egyházstruktúrájánál sokszorosan összetettebb rendszert eredményezhet.

6.

A területi alapú, egyházközségekből, egyházmegyékből és -kerületekből hierarchikusan felépülő szervezettel szemben megfogalmazódik tehát egy olyan hálózatos egyházmodell, melyben e közösségek különböző szintű és erősségű kapcsolatrendszere mentén épül fel az Egyház. Ezzel párhuzamosan megnő az igény az olyan alkalmak iránt, melyeken valamilyen módon fel lehet mutatni ennek a hálóznak az egységét. Ez az igény talált formára a Csillagpont Ifjúsági Találkozóban, mely emblémájában (1. kép), szervezetében és működésében is a hálózatos modellt valósítja meg. A találkozó célkitűzését Hámori Ádám szociológus, a Zsinat munkáját segítő Zsinati Hivatal korábbi munkatársa a 2007-ben rendezett Csillagponton résztvevő fiatalok értékvilágával kapcsolatos kutatását összegző tanulmányában a következőképpen foglalta össze: „a Csillagpont célja nem pusztán egy újabb, vallásos színezetű rendezvénnyel való megjelenés az ifjúsági és kulturális fesztiválok lassan telítődő piacán [...] A távlati cél sokkal inkább egy új egyházmodell megvalósítása, melynek lényege a „gyülekezeteiben élő egyház” hálózattá való átalakítása, a bevonódás révén pedig a hívők aktív tagsággá nevelése.”⁵⁶

A Csillagpont részét képezi minden alkalommal a szakrális közösség, vagyis az úrvacsora sákramentumának kiszolgáltatása is. A résztvevők nagy száma miatt ezeken az alkalmakon általában egyszerre több szertartási helyszínen számos lelkész működik közre, akik külön erre a célra készített kelyheket és edényeket használnak. E csillagpontos klenódiumok – melyek a 2007-ben Sárospatakon tartott találkozóra készültek el – anyaga mázas cserép, s magukon hordják a találkozó emblémáját. Ezeket a kelyheket⁵⁷ használták azon a 2009. május 22-én Debrecenben tartott szabadtéri istentiszteleten is, melyen a Kárpát-medence magyar ajkú reformtus egyházainak újraegyesülését mondták ki és ünnepelték, s amely esemény a hálózatos egyházmodell megvalósulásának újabb fordulópontjaként is értelmezhető.⁵⁸ Az új kelyhet, ahogy magát az ünnepet is, nem csupán annak tervezői, de kritikusai is a

---

⁵⁶ Hámori 2008: 31.

⁵⁷ Erre az alkalomra, a résztvevők várható számára való tekintettel készült egy újabb sorozat is e klenódiumokból, mely megjelenésében kicsit különbözik az eredeti „Csillagpontos” kelyhektől.

⁵⁸ Az esemény elemzését lásd Nagy 2012.

református identitás szimbólumaként értelmezték,⁵⁹ s ekként került be a debreceni református Nagytemplom liturgikus terében kialakított tárlókban berendezett kiállítás tárgyai közé.

A református templomok liturgikus tereiben ritka az efféle tárgyhasználat, ezért külön figyelmet érdemel. A templomban az egyik karzaton, a karzatok közötti átjárókban és kisebb termekben több kiállítóhelyet is kialakítottak, így minden bizonnyal különösen fontosak azok a tárgyak, melyeket a hagyományokat figyelmemen kívül hagyva a liturgikus térben helyeztek el. A templom két oldalfalán a padokat eltávolítva két kiállítási egységet alakítottak ki. Az egyikben a régi templom makettje mellett az eklézsia legjelentősebb klenódiúmainak és paramentumait, valamint Bibliákat láthatunk. Itt kapott helyet egy külön tárlóban a 2009. május 22-én használt kelyhek közül is kettő. A tárlók fölött a falon - az emberábrázolásokat messzire kerülő református templomban roppant szokatlan módon - öt kiemelkedő református történelmi személyiség portróját látjuk. A másik kiállítási egységet a Nagytemplom honlapja a következőképpen mutatja be: „Kossuth emlékhely. A Debreceni Nagytemplom nemzeti történelmünk egyik kegyhelye. 1849. április 14-én itt kiáltották ki Magyarország függetlenségét s választották kormányzó elnökké Kossuth Lajost, akinek széke a Nagytemplom féltve őrzött ereklyéje.”⁶⁰ Az emlékezet helyének ilyen formában történő kialakítása, illetve az emlékezet felépítésében a „kegyhely” és „ereklye” fogalmakra történő hivatkozás jóllehet tökéletesen idegen a református teológiától, mégis tudatosan reflektál a református felekezeti azonosságtudat formálódása szempontjából kulcsfontosságú második konfesszionalizáció 19. századi folyamataira. Ebben az időszakban már „a vallási rendszer egyre kevésbé volt képes más társadalmi alrendszerekben lezajló változások irányítására elsősorban azért, mert ahogyan a vallás és vallásgyakorlat egyre növekvő mértékben az egyén egyik szerepévé vált, úgy a felekezeti identitás koncepciói egyre kevésbé voltak képesek a különböző életszférák egyéni szerepeinek összezárására. Egyfajta lehetséges válasz e kihívásra a vallás feltöltése volt nemzeti-politikai tartalommal (és fordítva: a nemzeti eszme feltöltése vallási szimbólumokkal).”⁶¹ Ez az a korszak, melynek romantikus történetírásában a reformáció a szabadságküzdelmek paradigmájává vált, s ez különösen erősen befolyásolta a magyar reformátusokat, akiknek történetében és történelmi tudatában a 17. század óta összekapcsolódott a vallási és rendi, majd nemzeti szabadság eszméjére,⁶² s akik számára a szabadság politikai összefüggésben is a transzcendens mutatkozásának színtere. Erre utal talán az a körülmény is, hogy Kossuth széke a kommunizmus évtizedei alatt a templom szakrális közepontjában, az úrasztala mellett állt.

A két kiállítási egység tehát a – debreceni, vagy tiszántúli – református azonosságtudat legfontosabb szimbólumait gyűjti egybe. A csillagpontos kelyhek is ebben a környezetben „muzealizálódva”

---

⁵⁹ Pl. Gyöngyösi Korsós 2009.

⁶⁰ Forrás: http://nagytemplom.hu/turisztikai_informaciok.php

⁶¹ Hatos 2007: 60. Hasonlóan fogalmaz Brandt 2003: 28.

⁶² Kósa 2009.

a felekezeti identitást megalapozó emlékezet kitüntetett helyévé, az identitás új elemének, a formálódó új típusú lokalitások önmeghatározása számára új etnotájat kijelölő református egységnek a szimbólumává válnak.

7.

Tanulmányomban – alapvetően Arjun Appadurai lokalitás-konceptiójára támaszkodva – megkíséreltem áttekinteni a lokalitás fogalmának változását a magyar reformátusok között. A terminológia finom módosulásából, a sokáig szinonimaként kezelt egyházközség és gyülekezet fogalmainak szétválásából kiindulva vázoltam fel a változás irányát: az „egy település – egy egyházközség” modelltől, illetve a *communitas* és *ecclesia* ezt lehetővé tevő egységétől a helyi közösségek huszadik századi erózióján át az egyház új, transzlokális formációját összefogó hálózatos közösségmodell megfogalmazásáig. Az elemzésbe bevontam a közösségi identitás legfontosabb szimbólumának, a kelyheknek a használatára vonatkozó változásokat is. A kehely ugyanis értelmezésem szerint a lokális identitás reprezentánsa, s azt igyekeztem bemutatni, hogy a lokalitás fogalmának és dimenzióinak megváltozása során hogyan őrzi meg ezt a minőségét. Elemzésem természetesen csupán a jelenségek egy lehetséges olvasata, ám e két, eltérő perspektívából látható kép egymásra vetítése olvasatom helytálló voltát támaszthatja alá.

Képek:

1. kép: A Csillagpont találkozó emblémája. A körök a különböző helyeken és környezetben élő református közösségeket szimbolizálják. Ezek hálózata „rajzolja ki” a reformátusok jelképét, a nyolc ágú Kálvin-csillagot.
2. kép: A klenódiumokat, paramentumokat és Bibliákat bemutató kiállítóhely a debreceni református Nagytemplomban.
3. kép: a 209. május 22-én használt kelyhek a debreceni református Nagytemplom liturgikus térében lévő kiállítóhelyen.
4. kép: a „Kossuth emlékhely” képe és leírása a debreceni református Nagytemplom internetes honlapjáról. (http://nagytemplom.hu/turisztikai_informaciok.php)

Források

- Csepregi Botond 2013: Megszámláltattunk. Reformatus.hu 2013. március 29. (<http://www.reformatus.hu/mutat/8067/> Letöltés: 2014. február 24.)
- Csepregi Botond – Feké György – Kováts Annamária – Sindelyes Dóra 2013: Ez történt a Zsinat csütörtöki ülésén. Reformatus.hu 2013. november 14. (<http://www.reformatus.hu/mutat/8907/> Letöltés: 2014. február 24.)
- Egyházi Jövőkép Bizottság 2013: Előterjesztése az MRE cselekvési tervéről. A MRE ZSINAT XIII. ciklus 13. ülésének dokumentumai.Dok.Zs.19. (http://www.reformatus.hu/data/documents/2014/01/14/dok_zs_19_ejb_beszamolo.pdf Letöltés: 2014. február 24.)
- Feké György 2013: Mit tegyünk, hogy megmaradjunk? Reformatus.hu 2013. június 18. (<http://www.reformatus.hu/mutat/8398/> Letöltés: 2014. február 24.)
- Gyöngyösi Korsós András 2009: Post festa. Református élet (4.) 6. 6-7.
- Kiss Sándor 2013: Sem kétségbeesni, sem bagatellizálni. Reformatus.hu 2013. április 24. (<http://www.reformatus.hu/mutat/8171/> Letöltés: 2014. február 24.)
- Turisztikai információk a debreceni református Nagytemplom honlapján (http://nagytemplom.hu/turisztikai_informaciok.php Letöltés: 2014. február 24.)

Irodalom

- A 2001. évi magyarországi népszámlálás adatai. 5.3. A népesség vallás szerint, területenként. (<http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/05/terkep.html> Letöltés: 2014. február 23.)
- Appadurai, Arjun 2001: A lokális teremtése. Regio(12.) 3. 3-31.
- Baráth Béla Levente 2009: „...e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradság nem volt eredménytelen” Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége. Mediárium (3.) 1-2. 5-22.
- Brandt Juliane 2003: Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak. Századvég(3.) 29. 2-38.
- Csiszár Árpád 1985: A régi nemzeti rend nyomai a Felső-tiszavidéki templomokban és temetőikben. In: Dankó, Imre – Küllős, Imola (szerk.): Vallási néprajz 1. ELTE Folklore Tanszéke.Budapest, 157-197.
- Faggyas István 1990: Lakosság és templomi ülésrend. 1. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.Debrecen.
- Faggyas István 1991: Lakosság és templomi ülésrend. 2. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.Debrecen.
- Hatos Pál 2007: „Világ keresztényei, egyesüljetek” Kommentár (2.) 2. 59-70.

- Hámori Ádám 2008: Református fiatalok értékvilága és közéleti attitűdjei. *Kommentár (3)* 1. 31-42.
- Horváth-Szabó Katalin 2002: Az én és a vallás a posztmodern korban. *Távlatok (12)* 2. 238-248.
- Kálvin János 1910: A keresztyén vallás rendszere. 2. köt. Református Főiskolai Könyvnyomda. Pápa
- Kiss Áron (szerk.) 1881: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Magyarországi Protestánsok Egyesülete. Budapest.
- Kiss Erika 2009: Kiállítás a kiállításban: az 1934-es Országos Református Kiállítás. In Farbak Péter – Kiss Réka (szerk.): Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus. Budapesti Történelmi Múzeum. Budapest, 368-370.
- Kiss Réka 2006a: Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig. In Kósa, László (szerk.): Reformátusok Budapesten. ELTE BTK Művelődéstörténelmi Tanszék – Argentum. Budapest, 1369-1424.
- Kiss Réka 2006b: Ravasz László püspöki működése. In Kósa László (szerk.): Reformátusok Budapesten. ELTE BTK Művelődéstörténelmi Tanszék – Argumentum. Budapest, 537-577.
- Kiss Réka 2011: Egyház és közösség a kora újkorban – a Küüllői Református Egyházmegye 17-18. századi iratainak tükrében. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Korpics Márta – P. Szilczl Dóra (szerk.) 2007: Miért kommunikáció, miért szakrális? In: Korpics, Márta – P. Szilczl, Dóra (szerk.): Szakrális kommunikáció. Typotex Kiadó. Budapest, 11-24.
- Kósa László 2006: Reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban. In: Kósa, László (szerk.): Reformátusok Budapesten. ELTE BTK Művelődéstörténelmi Tanszék – Argentum. Budapest, 11-38.
- Kósa László 2009: A református azonosságtudat mai kérdései. In Uő: Tartozni valahová. Cikkek, előadások a protestantizmusról és a református azonosságtudatról. Koinónia. Kolozsvár, 172-194.
- Köntös László 2011: A „gyülekezeteiben élő egyház” csak divatos egyházpolitikai jelszó? *Dunántúli Református Közélet* 2011. április 9. (<http://refkozelet.blogspot.hu/2011/04/gyulekezeteiben-elogyhaz-csak-divatos.html> Letöltés: 2014. február 25.)
- Nagy István 2006: A Magyarországi Református Egyház missziói stratégiája a XXI. Században. *Studia Caroliensia (7)* 2. 126.
- Nagy Károly Zsolt 2009: Dunamellék - A lélek ereje a statisztikákban. In Farbak Péter - Kiss Réka (szerk.): Kálvin hagyománya - Református kulturális örökség a Duna mentén. A Budapesti Történelmi Múzeum kiállítási katalógusa. Budapesti Történelmi Múzeum. Budapest, 134-139.
- Nagy Károly Zsolt 2012: „Hová lett a református öntudat?” In Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére. PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L’Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó. Budapest. 579-622.
- Péter Katalin 2004: A reformáció: kényszer vagy választás? Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

- P. Szalay Emőke 1983: Debreceni zöldmázás fazekas céhremek. In Dankó Imre (szerk.): A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Déri Múzeum. Debrecen, 203-224.
- Ravasz László 1923: II. püspöki jelentése. Bethlen Gábor Nyomda. Budapest.
- S. Lackovits Emőke 1997: Református templomi ülésrendek Közép-dunántúlon. In. Uó (szerk.): Népi vallásosság a kárpát-medencében II. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Laczkó Dezső Múzeuma. Veszprém – Debrecen, 346-366.
- S. Varga Katalin (szerk.) 2002. Vitetnek ítélszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Kalligram. Bratislava.
- Szacsvay Éva 2006: „...Isten ditsősegere adta...” Református egyházművészet – népművészet. In: Selmeczi Kovács, Attila (szerk.): Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. Veszprém, 73-82.
- Szantner Viktor 2006: Az 1934. évi budapesti Országos Református Kiállítás. In: Kósa László (szerk.): Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. 2. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék – Argentum. Budapest, 1179–1197.
- Szigeti Jenő 1986: A békési paraszt-ecclesiolák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890-1891). In: Tüskés, Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallások köréből. Magvető Kiadó. Budapest, 444-478.
- Tomka Miklós 2000: Vallás és egyház Magyarországon a rendszerváltás kezdetei óta. Théma (2.) 4. 4-26.
- Tomka Miklós 2006: Vallás és társadalom Magyarországon. Loisir. Budapest-Piliscsaba.
- Victor János (szerk.) 1954: Hitvallásaink. A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének Sajtóosztálya. Budapest.